

ANNA I. BRZEZIŃSKA^aJAN CIECIUCH^{b,c}^aUniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Psychologii^bUniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
Instytut Psychologii^cUniversität Zürich

FORMOWANIE SIĘ TOŻSAMOŚCI W NIESTABILNYCH CZASACH

Proces dorastania, w tym formowania się tożsamości, różni się istotnie w stosunku do poprzednich pokoleń. Jest to konsekwencja między innymi przemian demograficznych i ekonomicznych, jakie zaszły w ostatnich latach tak w wymiarze lokalnym, jak i globalnym. Niniejsze wprowadzenie poświęcone jest przeglądowi tych zagadnień, a na ten numer *Roczników* składają się teksty szczególnie poruszające wybrane kwestie. Niektórzy badacze identyfikują wśród młodych ludzi grupy charakteryzujące się tendencją do świadomego unikania podejmowania zobowiązań typowych dla osób dorosłych. Wyniki badań wskazują jednak na pozytywny wpływ podjęcia ról okresu dorosłości na spostrzeganie siebie jako dorosłego. Tożsamość człowieka kształtuje się od dzieciństwa, obejmując różne domeny. Na przełomie dzieciństwa i dorastania wraz ze wzrostem samoświadomości intensyfikuje się poszukiwanie informacji o sobie i swoim funkcjonowaniu oraz budowanie planów na przyszłość. Etap dorosłości to z kolei weryfikacja wcześniej dokonanych wyborów poprzez ponowne podjęcie działań eksploracyjnych tym intensywniejszych, im więcej znaczących zmian w otoczeniu jednostki.

Słowa kluczowe: domeny tożsamości; formowanie się tożsamości; poczucie tożsamości; organizacja ja; osobowość autorska; postawy wobec globalizacji; wczesna i późna adolescencja; wczesna i późna dorosłość; kontekst społeczny i edukacyjny.

Adres do korespondencji: ANNA I. BRZEZIŃSKA – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Psychologii, ul. Szamarzewskiego 89AB, 60-568 Poznań; e-mail: aibrzez@amu.edu.pl

Praca nad redakcją tomu została wykonana w ramach grantów z Narodowego Centrum Nauki: 2011/03/B/HS6/01884 (Anna I. Brzezińska) oraz 2014/14/M/HS6/00919 (Jan Ciecuch).

Tematykę tożsamości osobistej i jej roli w funkcjonowaniu człowieka wprowadził do psychologii osobowości i rozwoju Erik H. Erikson (1950; por. analiza dokonana przez Smykowskiego, 2016). Jego twierdzenia stały się podstawą wielu interesujących koncepcji i podejść badawczych (por. przeglądowy artykuł: Schwartz, 2001) oraz przedmiotem empirycznych analiz, dzięki modelowi opracowanemu przez Jamesa Marcję (1966). Liczne przeprowadzone badania dowiodły, że tożsamość osobista ulega dynamicznym przemianom, nie tylko w okresie adolescencji, lecz także w kolejnych etapach dorosłości (np. Hatano, Sugimura i Crocetti, 2016; Luyckx, Seiffge-Krenke, Schwartz, Crocetti i Klimstra, 2014; Morsunbul, Crocetti, Cok i Meeus, 2016; Tagliabue, Crocetti i Lanz, 2015).

W wyniku przemian demograficznych i ekonomicznych, jakie zaszły w ostatnich latach w Polsce, Europie i na świecie, proces dorastania, w tym formowania się tożsamości, zmienił się w znaczący sposób w stosunku do poprzednich pokoleń (por. Arnett, 2000, 2001; Bynner, 2005; Brzezińska, Czub, Hejmanowski, Kaczan, Piotrowski i Rękosiewicz, 2012). Zmiany struktury rodziny i relacji międzypokoleniowych, wzrost mobilności wszystkich pokoleń, pojawienie się nieznanymi wcześniej ofert łączenia nauki z pracą zawodową i różnych form pracy – to wszystko sprawiło, że pojawiła się możliwość nie tylko wyboru, ale i tworzenia własnej ścieżki rozwoju, niepodobnej ani do względnie stabilnej ścieżki wcześniejszych pokoleń, ani do ścieżek wybieranych czy tworzonych przez rówieśników. Ten kierunek zmian daje szansę realizacji projektu własnego życia jako swego rodzaju projektu własnej tożsamości, umożliwi także lepszą adaptację w szybko zmieniającej się rzeczywistości.

Dorastanie w dzisiejszych czasach ma jednak także drugie oblicze. Dorosli to dzisiaj często konkurenci na rynku pracy, czasami tak samo na tym rynku zagubieni czy marginalizowani, a nawet wykluczani, jak pracownicy najmłodsi czy dopiero debiutujący w rolach zawodowych. Brak adekwatnego do potrzeb wsparcia, nie tylko emocjonalnego, lecz także instytucjonalnego (zaniedbana bądź lekceważona wychowawcza rola szkoły) w procesie kształtowania własnej tożsamości, budowania i realizowania projektu swego życia oraz podejmowania pierwszych prób sprawdzenia własnej samodzielności i niezależności zwiększa prawdopodobieństwo doświadczania niepewności i lęku, wzmacnia trudności z określeniem własnej tożsamości i utrudnia podjęcie ważnych decyzji życiowych (Luyckx, Schwarz, Goossens i Pollock, 2008; Brzezińska, Czub, Nowotnik i Rękosiewicz, 2012), a może być także źródłem postępującego poczucia bezradności (por. Jarmakowski, 2011). Być może z tego powodu niektórzy badacze identyfikują wśród młodych ludzi grupy charakteryzujące się tendencją do świa-

domego unikania podejmowania zobowiązań typowych dla osób dorosłych (Côté, 2000).

Badania, jakie przeprowadzili Luyckx, Schwartz, Goossens i Pollock (2008), pokazały, iż poczucie bycia osobą dorosłą było wyższe w grupie osób pracujących niż wśród studentów. Wyniki te mogą wskazywać na pozytywne i prorozwajowe znaczenie podjęcia ról okresu dorosłości (w tym wypadku zakończenie edukacji i rozpoczęcie pracy zawodowej) dla spostrzegania siebie jako dorosłego. Także Arnett (2000) stwierdził, iż udzielenie odpowiedzi „tak” na pytanie: *Czy czujesz, że osiągnąłeś już dorosłość?*, charakteryzuje częściej te osoby, które zdecydowały się na podjęcie ról typowych w danej kulturze dla okresu dorosłości.

Niewątpliwą zaletą takiego sposobu przygotowywania się do dorosłości, gdy młody człowiek próbuje łączyć różne formy swej aktywności – związanej z uczeniem się, zawodowej w różnych formach, rodzinnej, towarzyskiej czy obywatelskiej – w spójną całość, jest nauka podejmowania decyzji, zastanawiania się nad możliwymi ich konsekwencjami i nauka brania odpowiedzialności za te decyzje oraz angażowania się w ich realizację. Z drugiej strony istnieje ryzyko przeciążenia nadmiarem zadań i nadmiernym oczekiwaniem odpowiedzialności przez najbliższe otoczenie z jednoczesnym cofaniem przyzwolenia na tak szerokie, jak dotąd, formy i obszary działań eksploracyjnych. To swoiste „zamykanie ścieżek” może owocować utrwalaniem się sposobów zachowania adaptacyjnych w tym adolescencyjnym etapie życia, ale niekoniecznie dostosowanych do wyzwań, jakie na młodych ludzi czekają w kolejnych latach ich dorosłości.

Prezentowane w tym tomie artykuły powstały w kilku ośrodkach akademickich. Były to: Instytut Psychologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (Jan Ciecuch i Maria Kłym-Guba), Instytut Psychologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (Anna I. Brzezińska i Aleksandra Pilarska), Instytut Psychologii Uniwersytetu Wrocławskiego (Alicja Senejko i Zbigniew Łoś) oraz Uniwersytet Humanistycznospołeczny SWPS – Wydział Zamiejscowy w Poznaniu (Elwira Brygoła i Konrad Piotrowski), zajmujących się badaniami tożsamości i jej uwarunkowań. Wszystkie dotyczą kwestii formowania się tożsamości na różnych etapach życia – od przełomu dzieciństwa i wczesnej fazy dorastania (tekst Marii Kłym-Guby i Jana Ciecucha) przez etap późnej adolescencji i wyłaniającej się dorosłości (teksty Anny I. Brzezińskiej i Konrada Piotrowskiego oraz Alicji Senejko i Zbigniewa Łosia), przełomu wczesnej i środkowej dorosłości (tekst Elwiry Brygoły) po późną fazę dorosłości w porównaniu z etapem wyłaniającej się i wczesnej dorosłości (tekst Aleksandry Pilarskiej).

Maria Kłym-Guba i Jan Ciecuch (2016) podjęli problem zmian, jakie zachodzą we wczesnej fazie adolescencji w wyróżnionych przez nich dwunastu domenach, w jakich kształtuje się tożsamość. Ten etap w rozwoju jest szczególnie ważny z punktu widzenia przebiegu procesu formowania się tożsamości, gdyż to właśnie na przełomie dzieciństwa i dorastania wraz ze wzrostem samoświadomości intensyfikuje się poszukiwanie informacji o sobie i swoim funkcjonowaniu. W tej początkowej fazie poszukiwanie to dotyczy bardzo wielu i to różnych obszarów, co potwierdza ideę wyodrębnienia „poszukiwania szerokiego”. Uczestnikami badań byli uczniowie szkół podstawowych i gimnazjów, czyli w wieku 11-15 lat. Zostali oni poddani badaniom trzykrotnie co pół roku. Już w pierwszym pomiarze stwierdzono występowanie istotnych różnic interindywidualnych, co skłania do myślenia o przechodzeniu z dzieciństwa do dorastania jako o procesie zróżnicowanym, który dla różnych grup osób lub nawet osób przebiega inaczej. Mimo krótkiego czasu prowadzenia badań (rok między pierwszym a ostatnim pomiarem), zauważono wyraźny systematyczny wzrost nasilenia poszukiwania w następujących domenach: światopogląd, praca, wygląd fizyczny i relacje chłopak–dziewczyna. Domeny te można zatem uznać za szczególnie ważne źródła informacji o sobie i swoim miejscu w świecie w pierwszej fazie budowania swej tożsamości. Wynik ten wskazuje jednocześnie, co może być obszarem sensytywnym i wymaga szczególnej troski/uważności dorosłych w kontaktach z młodszymi nastolatkami.

Badania, jakie z udziałem młodzieży nieco starszej, bo uczniów różnych rodzajów szkół ponadgimnazjalnych, przeprowadzili Anna I. Brzezińska i Konrad Piotrowski (2016) także miały charakter podłużny i trwały dwa i pół roku, a pomiary przeprowadzano, podobnie jak w przypadku badań Kłym-Guby i Ciecucha, co pół roku. Celem badań była analiza zmian w jednej tylko domenie – stosunku do własnej przyszłości. Badania przeprowadzone przez Kłym-Gubę i Ciecucha pokazały, iż w domenie „przyszłość” u uczniów w wieku 11-15 lat nie stwierdzono w okresie roku istotnej intensyfikacji poszukiwania, choć zaobserwowano istotne zróżnicowanie między uczniami. Wyniki, jakie uzyskali Brzezińska i Piotrowski (stosując inną metodę – adaptowaną przez siebie skalę DIDS/PL), pokazują z kolei, iż w okresie 2,5 roku zaobserwowano istotny wzrost natężenia poszukiwania szerokiego (w ujęciu Kłym-Guby i Ciecucha) / eksploracji wszerej (w ujęciu Brzezińskiej i Piotrowskiego), ale tylko u uczniów liceów. Ponadto zaobserwowano u nich wzrost natężenia innych wymiarów rozwoju tożsamości w domenie stosunku do przyszłości: poszukiwania głębokiego (eksploracji w głąb) oraz obu wymiarów związanych z podejmowaniem zobowiązań/zaangażowania. U uczniów zarówno zasadniczych szkół zawodowych,

jak i techników zaobserwowano odmienny wzorzec zmian w tym samym czasie, a mianowicie spadek natężenia poszukiwania szerokiego i głębokiego oraz zaangażowania przy jednoczesnym wzroście natężenia eksploracji ruminacyjnej. Wyniki te wskazują na duże znaczenie jakości środowiska edukacji w drugim etapie dorastania. Tym, co przede wszystkim różniło owe środowiska edukacyjne, była relacja między uczeniem się a podejmowaniem pracy i związane z tym potencjalne otwieranie bądź zamykanie ścieżek aktywności u progu dorosłości. Uczniowie zasadniczych szkół zawodowych, wybierając szkołę, mieli większą bądź mniejszą świadomość, iż po zdaniu egzaminu zawodowego wchodzi (a przynajmniej mogą wejść od razu) na rynek pracy, z kolei uczniowie wybierający liceum „oddalali” od siebie perspektywę szybkiego rozpoczęcia pracy po ukończeniu szkoły. Wyniki pokazują zatem, iż jakość ofert otoczenia ma niebagatelne znaczenie dla działań podejmowanych w procesie formowania tożsamości w domenie wizji siebie w przyszłości.

Na znaczenie tego, co dzieje się w otoczeniu osoby formującej swą tożsamość, ale w znacznie szerszej perspektywie, zwracają także uwagę Alicja Senejko i Zbigniew Łoś (2016). Autorów interesował związek między postawą wobec globalizacji, cechującą osoby na przełomie dorastania i dorosłości oraz w fazie wczesnej dorosłości, a tym, jaki dominuje u nich styl przetwarzania problemów tożsamościowych według koncepcji Michaela Berzonsky’ego (2012; Berzonsky i in., 2013). Zaobserwowali, iż u osób zarówno z silnie wyrażoną postawą akceptującą wobec globalizacji, jak i z postawą akceptująco-krytyczną dominował styl informacyjny. Natomiast postawa krytyczna wobec globalizacji, ale powiązana z postawą lęklivą cechowała osoby o dominującym stylu normatywnym. Dla osób z silnie wyrażoną postawą lęklivą wobec globalizacji typowe było stosowanie stylu dyfuzyjno-unikowego lub normatywnego.

Aleksandra Pilarska (2016) odpowiada na pytanie o charakter i trwałość – w różnych fazach okresu dorosłości – powiązań między organizacją struktury Ja (liczbą aspektów Ja i stopniem ich treściowego powiązania) a poczuciem osobistej tożsamości. Uczestniczkami jej badań były tylko kobiety, ale w dwóch grupach wiekowych: wyłaniającej się dorosłości (19-25 lat; grupa podobna, jak w badaniach Senejko i Łosia) oraz środkowej i początku późnej dorosłości (40-74 lata). Uzyskane przez autorkę wyniki wskazały na istotne różnice zarówno w strukturze pojęcia Ja, jak i w sile poczucia tożsamości między badanymi grupami kobiet. Zgodnie z teoretycznymi i empirycznymi doniesieniami, dotyczącymi rozwojowych trajektorii zmian w obszarze Ja i tożsamości, kobiety w okresie wyłaniającej się dorosłości wskazywały więcej, choć mniej zróżnicowanych treściowo, znaczących aspektów Ja (ról) niż kobiety w późniejszym

okresie dorosłości. Jednocześnie starsze kobiety cechowały się silniejszym niż kobiety młodsze poczuciem tożsamości. W tym kontekście nieoczywiste okazały się otrzymane w tym badaniu rezultaty pokazujące, że – niezależnie od fazy życia – znaczenie liczby ról dla poczucia osobistej tożsamości jest marginalne, podczas gdy treściowe powiązanie ról istotnie mu sprzyja. Zaobserwowane u kobiet w późniejszym okresie dorosłości mniejsze treściowe nakładanie się aspektów Ja, przy jednocześnie wyższych wskaźnikach poczucia tożsamości, sugeruje, że poczucie tożsamości nie stanowi prostej funkcji parametrów strukturalnych Ja oraz prowokuje do pytania o rolę indywidualnych dyspozycji czy procesów leżących u podstaw integracji wieloaspektowej i niejednorodnej treściowo koncepcji siebie.

Etap przejściowy między wczesną i środkową fazą dorosłości był przedmiotem zainteresowania Elwiry Brygoły (2016). Uczestnikami jej badań były osoby w wieku 30-39 lat. Celem tych badań była analiza powiązań między wymiarami rozwoju tożsamości w domenie stosunku do przyszłości (podobnie jak w badaniach Brzezińskiej i Piotrowskiego) a ukształtowaniem się tzw. osobowości autorskiej według oryginalnej koncepcji Kazimierza Obuchowskiego (Błachnio i Obuchowski, 2011). Uzyskane wyniki wskazują na dodatnie związki między wymiarami podejmowania zobowiązań i identyfikacji z zobowiązaniem a ogólnym stopniem autorstwa siebie, wyrażającym się w sile podmiotowości, intencjonalności, poczuciu sensu życia i adaptacji twórczej oraz na ujemny związek między nasileniem eksploracji ruminacyjnej a ogólnym wskaźnikiem stopnia autorstwa siebie. Ponadto wykazano silne powiązania między układem zmiennych tworzących osobowość nie-autorską a profilem wymiarów rozwoju tożsamości (status tożsamości), określonym jako ruminacyjne moratorium. Badania te nie odpowiadają na pytanie o rolę fazy życia w formowaniu tożsamości, pokazują jedynie wizerunek osób na pewnym etapie życia. Jednak zestawienie wyników tych badań z wynikami Brzezińskiej i Piotrowskiego, szczególnie odnoszących się do uczniów szkół o profilu zawodowym, skłania do postawienia hipotezy, wymagającej weryfikacji w badaniach obejmujących wszystkie etapy dorosłości, a dotyczącej tego, w jakim stopniu wejście w dorosłość z dużym natężeniem eksploracji ruminacyjnej (a także statusem tożsamości określanym jako ruminacyjne moratorium) stanowi czynnik ryzyka dla ukształtowania się osobowości autorskiej bądź – konkurencyjnie – niemożność, z różnych powodów, ukształtowania osobowości autorskiej zwiększa natężenie poszukiwania ruminacyjnego (eksploracji ruminacyjnej).

LITERATURA CYTOWANA

- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood. A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55(5), 469-480. DOI: 10.1037/0003-066X.55.5.469
- Arnett, J. J. (2001). Conceptions of the transition to adulthood: Perspectives from adolescence through midlife. *Journal of Adult Development*, 8, 133-143. DOI: 10.1023/A:1026450103225
- Berzonsky, M. D. (2012). A social-cognitive perspective on identity construction. W: S. J. Schwartz, K. Luyckx i V. L. Vignoles (red.), *Handbook of identity theory and research* (s. 55-76). New York, Heidelberg, Dordrecht, London: Springer.
- Berzonsky, M. D., Soenens, B., Luyckx, K., Smits, I., Papini, D. R. i Goossens, L. (2013). Development and validation of the revised Identity Style Inventory (ISI-5): Factor structure, reliability, and validity. *Psychological Assessment*, 25(3), 893-904.
- Błachnio, A. i Obuchowski, K. (2011). Teoria osobowości autorskiej i Kwestionariusz POA. W: W. Zeidler (red.), *Kwestionariusze w psychologii. Postępy, zastosowania, problemy* (s. 161-189). Warszawa: Vizja Press & IT.
- Brygoła, E. (2016). Procesy formowania się tożsamości osobistej a właściwości osobowości autorskiej. *Roczniki Psychologiczne*, 19(2), 365-382.
- Brzezińska, A. I., Czub, T., Hejmanowski, Sz., Piotrowski, K., Kaczan, R., Rękosiewicz, M. (2012). The determinants of identity formation during the transition from adolescence to adulthood. *Culture and Education*, 5(91), 5-27.
- Brzezińska, A. I., Czub, T., Nowotnik, A. i Rękosiewicz, M. (2012). Supporting Polish youth in entering into adulthood. Discussion on the margins of the "Youth of 2011 Report". *Culture and Education*, 5(91), 244-257.
- Brzezińska, A. I. i Piotrowski, K. (2016). Zmiana tożsamości w kontekście edukacyjnym: badania podłużne uczniów szkół ponadgimnazjalnych. *Roczniki Psychologiczne*, 19(2), 257-276.
- Bynner, J. (2005). Rethinking the youth phase of the life course: The case for emerging adulthood. *Journal of Youth Studies*, 8(4), 367-384.
- Côté, J. E. (2000). *Arrested adulthood: The changing nature of maturity and identity*. New York: New York University Press.
- Erikson, E. H. (1950). *Childhood and society*. New York: Norton.
- Hatano, K., Sugimura, K. i Crocetti, E. (2016). Looking at the dark and bright sides of identity formation: New insights from adolescents and emerging adults in Japan. *Journal of Adolescence*, 47, 156-168.
- Jarmakowski, T. (2011). Rola myślenia ruminacyjnego w podatności na wyuczoną bezradność. *Studia Psychologiczne*, 49(1), 61-72.
- Kłym-Guba, M. i Ciecuch, J. (2016). Dynamika poszukiwania tożsamościowego w różnych domach we wczesnej adolescencji: wyniki badań podłużnych. *Roczniki Psychologiczne*, 19(2), 221-237.
- Luyckx, K., Schwartz, S. J., Berzonsky, M. D., Soenens, B., Vansteenkiste, M., Smits, I. i Goossens, L. (2008). Capturing ruminative exploration: Extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence. *Journal of Research in Personality*, 42, 58-82.
- Luyckx, K., Schwartz, S. J., Goossens, L. i Pollock, S. (2008). Employment, sense of coherence and identity formation: Contextual and psychological processes on the pathway to sense of adulthood. *Journal of Adolescent Research*, 23(5), 566-591.

- Luyckx, K., Seiffge-Krenke, I., Schwartz, S. J., Crocetti, E. i Klimstra, T. A. (2014). Identity configurations across love and work in emerging adults in romantic relationships. *Journal of Applied Developmental Psychology, 35*, 192-203.
- Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology, 3*, 551-558. DOI: 10.1037/h0023281
- Morsunbul, U., Crocetti, E., Cok, F. i Meeus, W. (2016). Identity statuses and psychosocial functioning in Turkish youth: A person-centered approach. *Journal of Adolescence, 47*, 145-155.
- Pilarska, A. (2016). Wielość ról a poczucie tożsamości u kobiet we wczesnym i późniejszym okresie dorosłości. *Roczniki Psychologiczne, 19(2)*, 333-348.
- Schwartz, S. J. (2001). The evolution of Eriksonian and neo-Eriksonian identity theory and research: a review and integration. *Identity: An International Journal of Theory and Research, 1(1)*, 7-58.
- Senejko, A. i Łoś, Z. (2016). Postawy wobec globalizacji a style tożsamości. *Roczniki Psychologiczne, 19(2)*, 297-314.
- Smykowski, B. (2016). Efekty kryzysów rozwojowych dzieciństwa i dorastania jako kapitał psychologiczny u progu dorosłości. W: A. I. Brzezińska i W. Syska (red.), *Ścieżki wkraczania w dorosłość* (s. 75-104). Poznań: Wydawnictwo WNS UAM.
- Tagliabue, S., Crocetti, E. i Lanz, M. (2015). Emerging adulthood features and criteria for adulthood: Variable- and person-oriented approaches. *Journal of Youth Studies, 19(3)*, 374-388.